

Цивільне право і процес; сімейне право

УДК 341.96:347.63

Ольга Розгон *

ПРОБЛЕМА ВСТАНОВЛЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДІТЕЙ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розкрито сутність установлення походження дитини в разі застосування допоміжних репродуктивних технологій. Проаналізовано судову практику щодо розгляду справ, спрямованих на визначення статусу дітей, народжених у результаті міжнародних програм сурогатного материнства в Україні, Великобританії, Німеччині та Франції. Висвітлені ключові моменти у судовій процедурі для оформлення батьківства на дитину, народжену сурогатною матір'ю в іншій державі.

Ключові слова: встановлення походження, дитина, суд, сурогатна матір, батьки, батьківство.

Розгон О. В. Проблема установлення происхождения детей при применении вспомогательных репродуктивных технологий.

В статье раскрыта сущность установления происхождения ребенка в случае применения вспомогательных репродуктивных технологий. Проанализирована судебная практика относительно рассмотрения дел, направленных на определение статуса детей, рожденных в результате международных программ сурогатного материнства в Украине, Великобритании, Германии и Франции. Освещены ключевые моменты в судебной процедуре для оформления отцовства на ребенка, рожденного сурогатной матерью в другом государстве.

Ключевые слова: установление происхождения, ребенок, суд сурогатная мать, родители, отцовство.

Rozhon O. V. The problem of establishing the origin of children in the application of auxiliary reproductive technologies.

The article reveals the essence of determining the origin of the child in the case of the use of auxiliary reproductive technologies. Analyzed the jurisprudence concerning proceedings aimed at determining the status of children born as a result of international surrogacy programs in Ukraine, the UK Germany and France. The article highlights key points in the judicial process for the registration of a parenting child, born of a surrogate mother in another state.

Keywords: determination of origin, child, court, surrogate mother, parents, parenting.

Постановка проблеми. Питання сурогатного материнства в сучасному суспільстві перебуває на піку актуальності не тільки в Україні, а й у зарубіжних країнах. Відповідно, зростає попит на укладання договору сурогатного материнства зі сподіванням отримати дитину, незважаючи на відсутність інколи законного дозволу в певних країнах.

Метою цієї статті є дослідження встановлення походження дітей у судовому порядку при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій в Україні, Великобританії, Німеччині та Франції.

Аналіз досліджень і публікацій. Різним аспектам сурогатного материнства приділили увагу у своїх працях такі вчені: Н. А. Аблятіпова, С. Антонов, І. А. Верес, Х. І. Вонсович, Г. Дробишевська, Н. М. Квит, Н. І. Колосовська, Ю. В. Коренга, А. С. Коломієць, Ю. Н. Корбут, Л. В. Красицька, Р. А. Майданик, Х. С. Мирсайєв, О. Михальчук, К. Михеєва, В. Москалюк, А. Негода, О. В. Оніщенко, З. Ромовська, І. Рубець, З. С. Скалецька, М. В. Сопель, Ю. Ю. Таланов, О. Хіневич, О. А. Явор.

Виклад основного матеріалу. Сурогатне материнство є категорією, до якої законодавець кожної держави за допомогою правових механізмів додає різні ознаки шляхом або надання дозволу здійснення цієї репродуктивної технології, або її заборони.

Визначення походження дітей слід розуміти як інститут сімейного права і як спосіб захисту прав дитини. Зокрема, як інститут сімейного права – це сукупність юридичних норм,

які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з визначенням походження дитини та захистом прав дитини. Під терміном «походження дітей» слід розуміти їх кровне (біологічне) походження від конкретних чоловіка та жінки, зареєстроване в органах реєстрації актів цивільного стану із дотриманням певного порядку.

Отже, сьогодні ми можемо говорити не лише про біологічне походження, а й про соціальне (концепція соціального батьківства і материнства), що знайшло підтвердження у сімейному законодавстві (ст. 123 СК України).

Донедавна «біологічне» материнство (факт наявності вагітності та пологів) завжди відповідало генетичному (в організмі жінки могла розвиватися тільки вагітність, що виникла з її яйцеклітини, оскільки не були відомі медичні технології, які дають можливість досягти материнства в інший спосіб). Тому не виникало сумнівів, що доведення факту вагітності та пологів було достатнім для встановлення правовідносин материнства, а також, у принципі, не становило надзвичайних труднощів та не вимагало законодавчих регуляцій (за винятком обов'язку окреслених суб'єктів заявити про факт народження спеціальному органу, який здійснює реєстрацію актів про народження). Приймалося, що мати завжди відома [1].

Підстави для визнання батьківства за рішенням суду викладені у ст. 128 СК України. Але ст. 123 СК України містить спеціальні правила визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

За українським законодавством, сторони договору про сурогатне материнство, укладаючи договір, мають усвідомлювати настання правових наслідків, головний з яких – сурогатна матір не може змінити свою думку і не надати згоду щодо передання дитини генетичним батькам. Відповідно, в Україні встановлена презумпція материнства генетичної матері дитини, народженої сурогатною матір'ю.

Юридичною підставою відносин між батьками і дітьми є кровне походження дітей від певних матері та батька. Воно має бути засвідчене шляхом реєстрації народження дитини органом ДРАЦС у порядку, встановленому нормами СК України.

Порівняно з випадком установлення походження дитини, народженої генетичною матір'ю (біологічне значення), коли з народженням дитини виникає зв'язок між нею та її батьками, а факт походження набуває юридичного значення лише з моменту його державної реєстрації в органах ДРАЦС, у разі застосування допоміжних репродуктивних технологій юридичний зв'язок між батьками та дитиною встановлюється безпосередньо до моменту народження дитини шляхом подання письмово оформленого визнання свого батьківства щодо дитини, яка пізніше народиться.

Отже, норми ст. 123 СК України ґрунтуються на принципі визнання, згідно з яким правового значення набуває не біологічний момент народження дитини, а соціальний – намір особи визнати дитину своєю. При цьому визнання відбувається до народження дитини – в момент надання згоди на застосування тієї чи іншої репродуктивної технології. Особа, яка завідомо знає, що народжена дитина *не буде мати з нею генетичного зв'язку*, тим не менше висловлює бажання встановити батьківські правовідносини з цією дитиною. Донори навпаки, незважаючи на набуття генетичного зв'язку з дитиною, не мають права вимагати встановлення правового зв'язку з ними, і генетична спорідненість не визнається законом достатньою підставою для цього [2, с. 159].

Якщо сурогатна матір уклала договір сурогатного материнства із громадянами іншої держави, то слід урахувати юридичні нюанси для встановлення походження дитини за законами держави кожної зі сторін.

Вивезення дитини, народженою шляхом сурогатного материнства, до іншої держави законним шляхом потребує встановлення юридичного факту з подальшим оформленням документів щодо дитини на батьківщині заявника. Унаслідок цього на міжнародному рівні складається судова практика щодо розгляду справ, спрямованих на визначення статусу дітей, народжених у результаті міжнародних програм сурогатного материнства.

Так, 02.12.2010 р. заявник звернувся до суду із заявою, в якій пояснив, що він народився у м. Запоріжжі (Україна), його дружина народилась у м. Тернополі (Україна). 1994 року

вони виїхали на постійне місце проживання до держави Канада та набули громадянство Канади. З вересня 2008 року вони приїжджали на батьківщину для лікування безпліддя методами допоміжних репродуктивних технологій у ПП «Медичному центрі «Інтерсоно» у м. Львів. У період з 24 вересня по 26 жовтня 2009 року було здійснено лікувальний цикл із перенесенням ембріонів, що належать подружжю ОСОБА_1, до матки сурогатної матері ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1, що закінчилось одноплідною вагітністю. Сурогатна мати ОСОБА_4 видала нотаріально посвідчену заяву про надання згоди їхнього батьківства стосовно народженої дитини. Проте за канадським національним законодавством у разі народження дитини сурогатною матір'ю необхідне підтвердження факту батьківства у державі, де відбулося запліднення, рішенням національного суду, а також потрібний дозвіл суду на виїзд за межі України. Таке рішення було прийняте Шевченківським районним судом м. Запоріжжя у грудні 2010 року. Суд вирішив дозволити дитині – ОСОБА_5, уродженці м. Львова (Україна), яка не досягла 16-річного віку, виїзд за межі України до держави Канада і будь-якої країни світу до досягнення нею повноліття у супроводі її батька ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_3 року народження та матері ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_2 року народження [3].

Схожа справа щодо користування послугами сурогатного материнства була розглянута на території України і щодо громадян Великобританії. Печерський районний суд м. Києва розглянув позовну заяву [4], за якою судом встановлено, що 29 квітня 2015 року ОСОБА_2, а саме сурогатна мати, яка народила зазначену дитину, надала свою згоду на реєстрацію Заявниці та її законного чоловіка батьками дитини. 29 травня 2015 року відділом державної реєстрації актів цивільного стану Шевченківського районного управління юстиції у м. Києві було видане свідоцтво про народження на ім'я дитини ОСОБА_7, де матір'ю дитини зазначена Заявниця. Заявниця є громадянкою Великої Британії та Північної Ірландії. Зі змісту заяви вбачається, що заявниця має намір залишити Україну і повернутися додому до Великої Британії. Для цього їй необхідно оформити паспортний документ для дитини.

За законом Великої Британії та Північної Ірландії, для того, щоб зареєструвати і надати паспортний документ дитині, яка була народжена шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій, необхідно отримати Розпорядження суду Великої Британії про міру спорідненості відповідно до Акта Великої Британії «Про запліднення людини та ембріології» 2008 р., незважаючи на видане свідоцтво про народження дитини в Україні, де така дитина була народжена.

Таке розпорядження може бути видане лише на підставі доведеності спорідненості між дитиною та батьками. Отже, судом було встановлено юридичний факт щодо родинного зв'язку новонародженої дитини з батьками. Ця дитина, яка народилася шляхом використання допоміжних репродуктивних технологій, є дочкою громадянки Великої Британії та Північної Ірландії ОСОБА_4 та громадянина Королівства Бельгії ОСОБА_6.

Деякі держави, окрім встановлення факту походження дитини, народженої сурогатною матір'ю в іншій державі, вимагають належного оформлення батьківства за законодавством, громадянами якої є замовники за договором сурогатного материнства.

Наприклад, у справі «Х проти Y» (справа про сурогатне материнство 2008 р.) [5], британська пара поїхала до України для укладання договору про сурогатне материнство, використовуючи сперму батька та донорську яйцеклітину. Але ніхто не повідомив їм, що в них можуть виникнути проблеми при поверненні до Великобританії через питання *юридичного оформлення батьківства* [6].

Наприклад, згідно із Законом Великобританії «Про запліднення людей та ембріологію» (2008 р.) сурогатна матір та її чоловік або законний партнер тієї ж статі *вважаються законними батьками дитини*, незважаючи на те, чи пов'язані вони з дитиною генетично. У випадку, якщо сурогатна матір є одиначкою або її партнер/чоловік не погоджується на процедуру допоміжного народження дитини, батьком дитини може вважатися біологічний (майбутній) батько (Розділи 35–37) [7].

Більше того, якщо майбутні батьки з Великобританії укладають договір про сурогатне материнство за кордоном, вони повинні отримати розпорядження про ступінь спорідненості при в'їзді до Великобританії разом із дитиною після її народження. При цьому законодавство

накладає на майбутніх батьків декілька умов (вимог). Зокрема, вони повинні подати заяву не менш ніж через шість тижнів і не пізніше ніж через шість місяців після народження дитини. Це може становити проблему, якщо за певних обставин цей термін буде пропущено майбутніми батьками, оскільки суд Великобританії не має права подовжувати цей термін.

Ще однією вимогою є *погодження батьків на умови розпорядження*, особливо якщо вони розлучені. До того ж, принаймні один із майбутніх батьків повинен проживати у Великобританії; дитина вже повинна перебувати під опікою майбутніх батьків і проживати з ними; принаймні один із майбутніх батьків повинен бути генетично споріднений із дитиною (це означає, що майбутні батьки, обидва з яких не мають гамет, не можуть бути кандидатами на розпорядження про ступінь спорідненості); майбутні батьки повинні бути парою (одружені або в цивільному шлюбі) – батьки-одинаки не можуть отримати розпорядження про ступінь спорідненості [8].

Більше того, суд має бути переконаний, що «ніякі кошти або інші блага (за винятком розумних понесених витрат) не надавалися жодним із заявників для забезпечення або при розгляді» договору (розділ 54 (8) Закону Великобританії «Про запліднення людей та ембріологію») [7], за винятком випадків, коли це було авторизовано судом. Ця вимога має на меті запобігти спробам майбутніх батьків обійти заборону на комерційне сурогатне материнство, уклавши комерційну угоду за кордоном. Однак судова практика Великобританії свідчить, що судді зазвичай *дозволяють реєстрацію дитини, виходячи з її найкращих інтересів*.

Отже, хоча замовники-батьки й отримують юридичну консультацію перед укладанням договору про сурогатне материнство, але не завжди враховують усі особливості оформлення батьківства за законодавством Великобританії щодо розпорядження про ступінь спорідненості батьків із дитиною.

Оскільки не всі країни визнають сурогатне материнство, а в деяких воно визнається злочином, то виникають *проблеми виїзду батьків-іноземців із дитиною, народженою сурогатною матір'ю, з території України* (якщо вони на цій території уклали договір сурогатного материнства) до своєї країни – місця свого проживання.

Як приклад, можна навести випадок за участю французьких громадян Патріс і Орелія Ле Рок, які підписали договір про виношування та народження дитини із фірмою-посередником, яку знайшли в мережі Інтернет. 23 січня 2011 р. в Києві від сурогатної матері народилися дівчата-близнючки. Дітям видали свідоцтва про народження, в яких батьками значаться громадяни Франції Патріс та Орелія Ле Рок. Документи легалізували печаткою-апостиль для використання за кордоном, проте Посольство Франції в Україні категорично відмовилося внести новонароджених до паспортів батьків і видати їм проїзні документи. Причина – заборона сурогатного материнства в цій країні. Але французькі громадяни вирішили вивезти дітей з України на автомобілі нелегально.

Пізніше з'ясувалося, що діти народилися в Україні повністю легально. На відміну від українського законодавства, яке дозволяє сурогатне материнство, французький закон забороняє укладати будь-які угоди щодо сурогатного материнства (статті 16-7 і 16-9 Цивільного кодексу Франції) і передбачає кримінальну відповідальність у випадках симуляції або приховування, що має наслідком посягання на громадянський стан дитини чи спонукання до відмови від дитини (статті 227-12 і 227-3 Кримінального кодексу Франції). А за українським законодавством французькі громадяни, які робитимуть спроби нелегального перевезення дитини через кордон, підлягатимуть кримінальному переслідуванню в Україні, аж до можливого ув'язнення [9]. Після отримання дітьми внутрішніх і закордонних паспортів французькі громадяни-батьки розпочали процедуру оформлення візи для виїзду до країн Євросоюзу (одна з країн Євросоюзу таки видала дітям візи для виїзду до Франції) [10, с. 11–12].

Порівняно з Україною, де дозволене сурогатне материнство, деякі інші країни, наприклад, Індія та Росія також мають напрацьовану практику визнання походження дитини, народженої сурогатною матір'ю в цих державах, та оформлення виїзду такої дитини до іншої держави – місця проживання батьків-замовників, де заборонене сурогатне материнство.

Прикладом є визнання дитини, народженої шляхом сурогатного материнства, у державі, де воно заборонене, *шляхом усиновлення такої дитини*.

Так, у 2010 р. у Верховному Суді Індії (*Supreme Court of India*) було розглянуто справу «Індія проти Яна Балаж» (*Union of India vs. Jan Balaz*), пов'язану з реалізацією сурогатного материнства на території Індії подружжям – громадянами Німеччини (Я. Балаж і С. Леле) і сурогатною матір'ю – громадянкою Індії (при зачатті використовувався генетичний матеріал анонімної жінки-донора і Я. Балаж).

Оскільки сурогатне материнство заборонене в *Німеччині*, близнюки не можуть отримати німецьке громадянство, якщо спочатку вони не будуть визнані громадянами Індії (німецька влада дійшла такого висновку, щоб уникнути прецеденту) [11, с. 199]. Верховний Суд Індії 17 березня 2010 р. ухвалив рішення, згідно з яким Центральне агентство з усиновлення повинне як виняток (народження дітей сурогатною матір'ю не є підставою для міжнародного усиновлення) дозволити Яну Балаж і його дружині усиновити дітей для того, щоб вони могли безперешкодно в'їхати на територію Німеччини [12].

У Німеччині діє закон, що захищає права ембріонів (*Embryonenschutzgesetz* 1990 р. [13]), який регулює відносини екстракорпорального запліднення. Він забороняє штучне запліднення жінки, яка має намір після пологів передати дитину батькам-замовникам відповідно до договору сурогатного материнства. За подібні дії передбачене кримінальне покарання від значного штрафу до позбавлення волі. Законом Німеччини *Adoptionsvermittlungsgesetz* 1989 р. [14] заборонені договори сурогатного материнства, посередництво і пов'язана з ними комерційна і некомерційна реклама, оскільки це є порушенням моральних засад суспільства.

Втім, у *Німеччині* Кримінальний кодекс передусім не вбачає правопорушника у сурогатній матері чи потенційних батьках, що хочуть скористатися її послугами, а визнає правопорушенням саме медичне втручання щодо імплантації ембріона в організм сурогатної матері [15, с. 236].

У зв'язку з наявністю країн, де заборонене сурогатне материнство, простежується практика повної відмови від визнання такої дитини через усиновлення або визнання батьківських прав щодо дітей, народжених за кордоном. Так, ст. 16-9 *Цивільного Кодексу Франції* посилається на «громадський порядок» для заборони сурогатного материнства.

Закони іншої країни не мають сили у Франції, якщо вони суперечать національному законодавству, що означає недійсність будь-якого договору про сурогатне материнство. Наприклад, у рішенні від 2008 р., *Cour de cassation* анулював видані двом дітям свідоцтва про народження, оскільки їхні батьки скористалися послугами сурогатної матері у Каліфорнії. Суд ухвалив таке рішення, навіть враховуючи те, що діти мали свідоцтва про народження штату Каліфорнія та були громадянами США. Вищий суд Франції підтримав це анулювання, посилаючись на те, що громадяни Франції не можуть їхати за кордон, щоб обійти закони Франції про сурогатне материнство. З 2010 року суди Франції послідовно дотримуються цієї лінії, відхиляючи позови про усиновлення або визнання батьківських прав щодо дітей, народжених за кордоном у результаті договорів про сурогатне материнство [16]. З одного боку, Франція таким чином намагається встановити заборону обходу закону, а з іншого – вже народжуються діти від сурогатної матері. Тоді як у цьому випадку дотриматися справедливого балансу між порушеними інтересами дитини, її батьків та охороною громадського порядку?

Також прикладом «своєї політики» у Франції щодо окресленої проблеми є встановлення кримінального покарання за ст. 227-13 КК Франції [17] – навмисна підміна, симуляція пологів фіктивної матір'ю або приховування факту пологів біологічною матір'ю, складові посягання на громадянський стан дитини караються трьома роками тюремного ув'язнення і штрафом у розмірі 300 000 франків. Замах карається такими ж покараннями.

Прецедентна справа «*Парадізо і Кампанелли проти Італії*» стосувалася поміщення під соціальну опіку дев'ятимісячної дитини, народженої в Російській Федерації в результаті укладення договору про сурогатне материнство між російською громадянкою і парою з Італії, яка не мала біологічної зв'язку з дитиною. Так, у 2010 році чоловік і дружина з Італії, які не могли зачати дитину через безпліддя, вирішили замовити виношування

дитини сурогатною матір'ю. Але в Італії, як і в багатьох інших країнах Європи, *сурогатне материнство заборонене та переслідується за законом*. Тому вони вирушили за дитиною до Росії, де скористалися послугами фірми «Росюрконсалтинг». Відповідно до російських законів їм видали свідоцтво про народження, куди «замовники» були вписані як рідні батьки малюка. Але в Італії місцева влада відмовилася визнавати цей документ – адже сурогатне материнство там заборонене.

У серпні 2011 року за ініціативою суду був зроблений аналіз ДНК, який показав, що, в супереч твердженням заявників, між заявником і дитиною немає генетичної спорідненості. У жовтні 2011 року суд у справах неповнолітніх вирішив відібрати дитину у заявників. Контакти заявників із дитиною були заборонені. У квітні 2013 року суд визнав *правомірною відмову в реєстрації російського свідоцтва* про народження і розпорядився видати нове свідоцтво про народження, в якому було зазначено, що батьки дитини невідомі, та їй дали нове ім'я. У Постанові від 27 січня 2015 р. Палата Європейського Суду дійшла висновку, що розлучення дитини із заявниками становило собою порушення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) [18]. Але 24 січня 2017 р. Велика палата Європейського Суду встановила, що порушення ст. 8 Конвенції відсутнє.

Взявши до уваги відсутність кровного споріднення між дитиною і заявниками, короткий період їх взаємовідносин і пов'язану з їх ситуацією правову невизначеність, а також незважаючи на плани батьків і глибину емоційного зв'язку, Європейський Суд постановив, що відносини між заявниками та дитиною не є сімейним життям. Однак він вважав, що оспорювані заходи стосувалися особистого життя заявників.

Суд вважає, що оспорювані заходи мали на меті підтримання громадського порядку та захист прав і свобод інших осіб. З цієї точки зору, він вважав законним бажання італійської влади знову заявити про виключну компетенцію держави у сфері визнання правовідносин між батьками та дітьми з метою захисту прав дитини, однак лише за наявності біологічного зв'язку або законного усиновлення.

Потім Європейський Суд порахував, що італійські суди, які дійшли, зокрема, висновку про те, що в результаті розлучення дитині не будуть заподіяні страждання або непоправна шкода, дотрималися справедливого балансу між різними порушеними інтересами, не виходячи при цьому за межі наданої їм свободи розсуду [19].

В Італії у 2004 році був ухвалений закон про норми у сфері допоміжної репродукції *the Law on Norms in the Area of Medically Assisted Reproduction (MAR)*, який характеризував Італію як найбільш консервативну державу європейського спектру [20]. Закон широко критикували, й у 2009 році Конституційний Суд оголосив максимальний ліміт кількості ембріонів, які будуть вироблятися і передаватися за кожен цикл (тобто три), як зазначено в первинному варіанті закону, конституційно незаконним. У 2014 році той самий суд визнав неконституційною заборону на осідання донорів, тим самим відкривши шлях до гетерологічної допоміжної репродукції. Тому вона є абсолютно законною в Італії. А в 2015 році подальше рішення Конституційного Суду надало право доступу до медичних технологій допоміжної репродукції (MAR) для пари, які є родичами, але носіями генетичних захворювань. Проте багато пар і груп все ще виключені з MAR: одностатеві пари, одинокі жінки та особи, які мають дорослий репродуктивний вік. Вони відчувають дискримінацію, оскільки їм позбавлено доступу до MAR.

Висновки. Результати, отримані під час дослідження, свідчать про таке:

По-перше, для оформлення батьківства на дитину, народжену сурогатною матір'ю в іншій державі, суд може вимагати: встановлення юридичного факту з подальшим оформленням документів щодо дитини на батьківщині заявника (Канада); належне оформлення батьківства за законодавством країни, громадянами якої є замовники за договором сурогатного материнства (щодо розпорядження про ступінь спорідненості батьків із дитиною) (Великобританія).

По-друге, Франція та Італія як країни, де заборонене сурогатне материнство, мають різну судову практику щодо розгляду справ, спрямованих на визначення статусу дітей, народжених у результаті міжнародних програм сурогатного материнства.

По-третє, виключна компетенція Франції та Італії у сфері визнання правовідносин між батьками та дітьми з метою захисту прав дитини вказує на можливість встановлення в односторонньому порядку обов'язкового правила охорони громадського порядку (*ordre public*) для захисту основоположних цінностей суспільства та прав і свобод інших осіб.

Список використаних джерел:

1. Вонсович Х. І. Презумпція материнства генетичної матері [Електронний ресурс] / Х. І. Вонсович // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – Вип. 2. – С. 77–88. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2015_2_10

2. Дутко А. О. Визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій / А. О. Дутко // Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. (10 квітня 2014 р.). – Житомир : ЖНАЕУ, 2014. – С. 158–160.

3. Про встановлення факту, що має юридичне значення та надання дозволу: Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 13 грудня 2010 року. Справа № 2-0-239/10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13124758>

4. Про встановлення родинного зв'язку новонародженої дитини з батьками : Рішення Печерського районного суду м. Києва від 09 листопада 2015 року. Справа № 757/36315/15-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53617271>

5. Case X & Y (Foreign Surrogacy) [2008] EWHC 3030 (Fam) 09/12/2008. Case No: FD08P01466 [Electronic recourse]. – Access mode: <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed28706>

6. Річардсон В. Законодавство про сурогатне материнство та медична етика [Електронний ресурс] / Вілсон Річардсон, Люк Ширія // Міжнародний журнал наукових та інженерних досліджень. – 2012 – Т. 3. – Вип. 17. – С. 1. – Режим доступу: <http://www.ijser.org/researchpaper%5CSURROGACY-LAWS-AND-MEDICAL-ETHICS.pdf>

7. Закон Великобританії «Про запліднення людей та ембріологію» (2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/22/contents#top>

8. Міжнародна торгівля та допоміжні репродуктивні технології, регуляторні проблеми у сурогатному материнстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jlme.12016/abstract>

9. Сурогатне материнство // Офіційний сайт посольства Франції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ambafrance-ua.org/Surogatne-materinstvo>

10. Галас Я. Батьки і діти. Французько-українська версія / Я. Галас // Прес-центр «Закарпаття». – 2011. – № 6. – С. 10–13.

11. Jan Balaz versus Anand Municipality // Indian surrogacy law center [Electronic recourse]. – Access mode: <http://indiansurrogacylaw.com/jan-balaz-v.-anand-municipality.html>

12. German twins to get special adoption treatment // Legal news [Electronic recourse]. – Access mode: <http://blog.taragana.com/law/2010/03/17/german-twins-to-get-special-adoption-treatment-20835>

13. Gesetz zum Schutz von Embryonen (Embryonenschutzgesetz – ESchG). Ausfertigungsdatum: 13.12.1990 [Electronic recourse]. – Access mode: <https://www.gesetze-im-internet.de/eschg/ESchG.pdf>

14. Adoptionsvermittlungsgesetz, 27 November 1989, BGBl, 1989, I, 2014 [Electronic recourse]. – Access mode: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?start=//*%5B@attr_id=%27bgbl189s2016.pdf%27%5D#_bgbl_%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl189s2016.pdf%27%5D_1500902597863

15. Lagarde P. Die Leihmutterchaft: Problemeder Sach und des Kollisionsrechts / P. Lagarde // Zeitschrift für Europäisches Privatrecht. – 2015. – № 2. – S. 233–240.

16. Заборона сурогатного материнства у Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nyujilp.org/the-prohibition-of-surrogate-motherhood-in-france-2>

17. Кримінальний кодекс Франції (1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://yurist-nline.org/laws/foreign/criminalcode_fr/doc-5-.pdf

18. Сучасні проблеми захисту прав учасників міжнародних програм сурогатного материнства // Укрлегіс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlegis.com.ua/?page=1&news=20>

19. Отобрание ребенка, рожденного в результате сурrogатного материнства и не имеющего биологической связи с будущими родителями, не является нарушением Конвенции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.today/news/otobranie_rebenka_rozhdenного_v_rezultate_surrogatного_materinstva_i_ne_imeyushchego_biologicheskoy

20. Riezzo I. Italian law on medically assisted reproduction: do women's autonomy and health matter? [Electronic recourse] / Irene Riezzo, Margherita Neri, Stefania Bello, Cristoforo Pomara, and Emanuela Turillazzi. – Access mode: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4958410>

Розгон Ольга Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Стаття надійшла до редакції 31.07.2017 р.